

РОЗДІЛ 1
Трансформаційні процеси в Україні
(аналіз історичного досвіду)

Володимир Кривошея

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ
ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ
ГЕТЬМАНЩИНИ

Історична наука на рівні описовості дає більш-менш послідовну причинно-наслідкову лінію розвитку українського козацтва. Складніше з появою емпіричних досліджень, без яких вийти на філософське осмислення цієї проблеми неможливо. Уривковість джерельної бази ускладнює дослідження цього питання, але і наявні джерела вимагають їх нового прочитання під кутом різних цивілізаційних підсистем і критеріїв. Цивілізаційний підхід відіграє важливу роль в осмисленні місця того чи іншого явища у всесвітній історії. Згідно з п'ятирівневою класифікацією Р.Уескотта пропонувану цивілізацію слід віднести до козацької (регіональної і локальної), української (національної), європейської (континентальної), світової (західної). Інші класифікації не дозволяють українське козацтво віднести до окремої цивілізації. Полишаючи кінцеве вирішення цього питання філософам, поглянемо на козацтво з точки зору методології цивілізаційного підходу, що дає змогу збагатити наші знання новими ракурсами погляду на вже відомі проблеми.

На прикладі існування українського козацтва (яке єдине в світі змогло створити свою державу) маємо можливість дослідити довготривале існування і відтворення специфічної просто-рвово-часової історичної цілості, в якій стали елементи переважають над нестабільними і поєднуються з мутаціями.

Відомо, що цивілізація, яка утверджується, поглинає попередню або дещо її витісняє. У нашому випадку козацтво поглинуло і частково витіснило головний правлячий стан, що передував йому – шляхетство. При чому останнє стало цементуючим фундаментом нової спільноти під козацьким прапором.

Не можна не погодитися з твердженням, що “українська шляхта в своїй переважній більшості відразу ж і без жодних вагань зі зброєю в руках рішуче виступила на захист Речі Посполитої”¹, проте Хмельницькому і його соратникам вдалося її розколоти. Частина шляхти стала на бік повсталих і покозачилась. Професор Наталія Яковенко виділяє “більші хвилі покозачення шляхетського елементу: впродовж літа–осені 1648 р., тобто внаслідок перших військових триумфів Хмельницького, і восени 1649 – на початку 1650 р., після Зборівської угоди”². Для підтвердження цього наведемо таблицю питомої ваги шляхти у козацькому війську за реєстром 1649 р.

Полки	Кількість козаків	Кількість шляхти	Частка шляхти
Білоцерківський	2990	544	18,2
Брацлавський	2655	457	17,2
Кальницький	2050	291	14,2
Канівський	3167	397	12,5
Київський	2010	314	15,6
Корсунський	3472	501	14,4
Кропивненський	1992	228	11,4
Миргородський	2982	200	6,7
Полтавський	2970	139	4,7
Переяславський	2982	451	15,1
Прилуцький	1996	199	10,0
Уманський	2976	445	15,0
Черкаський	2996	364	12,1
Чернігівський	997	135	13,5
Чигиринський	3222	435	13,5
Загалом:	40475	5100	12,6

Звичайно характеристику цивілізації здійснюють за чотирма підсистемами: біосоціальною, економічною, політичною, культурною.

Методика аналізу чотирьох підсистем моделі цивілізації дає змогу комплексно проаналізувати українське козацтво, розглянувши джерела під новим кутом зору. Як відомо, джерела “говорять лише тоді, коли вмієш їх запитувати... Як тільки ми відмовимося просто протоколювати слова наших свідків, як тільки наміряємося самі примусити їх говорити, необхідно скласти список питань”³. Такий список питань за різними методиками цивілізаційного підходу дає різноманітні відповіді на них, збагачуючи історію, особливо емпіричну, українського козацтва.

Біосоціальна підсистема характеризується: станом сім’ї, родичання, статевовіковими і шлюбними відносинами, здоров’ям, гігієною, їжею, поселенням і житлом, одягом, відпочинком, захистом від загроз. До цього додається густота населення, масштаби освоєння земель, наявність диких земель і лісів.

У Гетьманщині ще існувала велика, нерозділена⁴, складна сім’я, коли на одному дворі рідні, рідше двоюрідні брати з їх потомками володіли нерозділеним спільним майном та землею і підкорялись одному із старших родичів. Ці сім’ї склалися з кількох шлюбних пар, з їх прямими чи, іноді, побічними родичами. Вони були трьох-чотирьохпоколінні, авторитарні. “Достиг до свого пристанища отческаго, и засталъ еще въ живыхъ отца и матку, и всехъ братий и сестер, и деда свого Стефана (який уже живши купно зъ нами леть сто и тридцать и умре)”⁵. Одним із факторів збереження великої сім’ї було невивідне дроблення земельних наділів.

Простежена трансформацію великої патріархальної сім’ї в Україні⁶ засвідчує, що часто у зв’язку зі смертю голови сім’ї з патріархальної вона перетворювалася в братську (задружного типу), яку склали брати з їх сім’ями і вона функціонувала на колективній власності на землю, майно і спільному споживанні.

Дослідники вважають, що українці характеризуються намаганнями виділитися, виокремитися, завести своє особисте господарство⁷. Склад і кількість членів сім'ї стають більш рухомими та мінливими. Провідною тенденцією було внаслідок збільшення чисельності сім'ї виділення з її складу старших синів, або повний розподіл її після смерті голови сім'ї. Збереженню великої сім'ї сприяли особливий соціальний статус козаків і специфічний замкнений уклад їх життя, служба з так званої “козацької землі”.

Труднощі колонізаційного періоду в умовах постійної загрози були основою малих сімей. Запорізькі традиції шлюбності також сприяли існуванню малих, а не великих сімей. За даними перепису 1897 р. кількість сім'ї в Полтавській, Чернігівській та Київській губерніях становила 5,7⁸.

За національним складом сім'ї були однорідні і у більшості регіонів моноетнічні. Лише в порубіжних районах спостерігаються окремі випадки шлюбів з представниками порубіжного етносу (білорусами в Поліссі, татарами на Полтавщині, росіянами на Сіверщині), етнічно змішані шлюби також характерні для місць компактного проживання (греків у Ніжині чи вихідців з Волощини та Греції на Переяславщині).

Порядок успадкування характеризувався: процесом демократизації внутрішньосімейних відносин, тенденцією розукрупнення сім'ї, стосовно вільним становищем жінки⁹. Спадкоємцями майна під час розподілу сім'ї були сини, які отримували рівні частки. З батьками залишався молодший син. Дружина користувалася правом майна і успадкування. В різних місцях це право трактувалося по-різному, від головної спадкоємиці до спадкоємиці за умови повторного не виходу заміж, що фіксувалося в тестаментях (заповітах) чоловіків. Ще за Литовським статутом доньки при братах мали право на четверту частину батьківського майна. Після смерті голови роду управління господарством переходило до його дружини чи сина (в залежності від його віку). У разі відсутності синів, після смерті батьків господарство ділилося на рівні частини між доньками чи передавалося племінникам.

Придане (“отчиза”, “материзна”, “дідизна”, “бабизна”) на завжди залишалося в управлінні і розпорядженні дружини, яка визначала порядок його успадкування.

Для сім’ї однією з головних функцій було створення і відтворення матеріальних благ, тобто забезпечення себе продуктами, одягом тощо. Предмети побуту виготовлялися або самостійно, або купувалися на ринку чи обмінювалися. За статево-вікового розподілу праці жінці відводилася самостійна роль у домашньому господарстві: вона готувала їжу, працювала на городі, обробляла льон і коноплю, прала, ткала, шила, доглядала свійську худобу та птицю. Чоловік працював у полі, виготовляв і ремонтував реманент, займався теслярством та столярством, заготовляв паливо, будівельні матеріали, доглядав робочу худобу. Більш пізні дослідження вказують на те, що в Україні жінки рідко брали участь у тяжких польових роботах¹⁰.

Через сім’ю здійснювалася міжпоколінна передача традицій, залучення дітей до давніх звичаїв, обрядів, пісень, казок, етнічних і етичних цінностей. Загальновідомо, що цей важливий процес, який впливає на формування етнічної самоідентифікації, був більш ефективним в трьохпоколінній сім’ї з бабусями та дідусями. Прикладом цього є спогади І.Турчиновського: “Списася мною многогришнимъ, Іллею Турчиновскимъ, священникомъ и наместникомъ Березанскимъ, житіе и страданіе свое въ пам’ять детямъ своимъ, и внукамъ, и всему потомству”¹¹.

Однією із важливих цивілізаційних характеристик є родичання. Дід, баба, батько, мати у великих сім’ях підтримували патріархальну владу голови сім’ї, що диктувалося правом розподілу спадку. У значну залежність від свекрухи потрапляла невістка, повністю підкорялася їй, тому що та розпоряджалася усім домашнім майном, продуктами, розподіляла заняття по дому між жінками. Місце вітчима і мачухи, зятів, приймаків, дядьків і тіток, сестер, братів, племінників, онуків у козацький період ще вимагає предметного дослідження.

Батьки намагалися рано одружити дітей. Для дівчат шлюбний вік розпочинався з 12, хлопців 15, а фактично з 15 і 18

відповідно. Щодо статево-вікових відносин зазначимо, що типовою різницею у віці чоловіка і дружини було 20 років, досить часто шлюбний вік для чоловіків цієї групи був 35 років, для жінок – 15¹². Такі шлюби становили близько третини загальної шлюбності. Наречених намагалися знайти у родинах, рівних за економічним станом. Згода наречених була необов'язковою, але з нею рахувалися. Згода батьків була обов'язковою і у разі самовільного шлюбу вони втрачали батьківське благословення і спадок. Сім'ї були багатодітні, але через відсутність медичної допомоги, епідемічні хвороби була висока дитяча смертність.

Первинною формою поселення було займище, яке складалося внаслідок захоплення та присвоєння безгосподарської пустопорожньої землі. У XV–XVI ст. в Україні переважали однодвірні і малодвірні сільські поселення – урочища, селища, городища, хутори. Поступово вони розросталися у багатодвірні села. Деякі села були помісними, тобто з центральною садибою власника, а деякі – вільними. Після земельної реформи 1557 р. поширилися фільварки – маєтки феодалів. Кожне село виступало як певна господарсько-поземельна одиниця, у якій відводилися земля для мешканців (“волоки”), земля для використання на правах оренди, ділянки для церкви, корчми та млина. Головним типом поселень в Україні були село та хутір.

Подвірню-спадковий спосіб володіння землею співвіднісся з найдавнішим планом розташування дворів у поселеннях, особливо в лісовій смузі, був рядовий чи лінійний. У міру розростання малодвірних поселень садиби ставили в ряд, витягуючи їх вздовж берега річки, озера чи яру. З розвитком торгівлі двори вибудовували вздовж дороги. У київському і чернігівському Поліссі поруч з вуличними існували поселення неупорядкованого плану, а також змішані форми¹³. У лісостеповій зоні переважно були поселення неупорядкованого плану. Це зумовлено процесом вільної колонізації, слабким розвитком феодално-кріпосних відносин і низькою населеністю краю.

Долинний і водороздільний тип розселення в умовах пересічного рельєфу місцевості, складної сітки річок, струмків та балок, за орієнтацією хат за сторонами світу – все це становило складне планування українського села з хатами, розкиданими по балках ярів, на схилах та горбах.

Кріпосні стіни були зовнішньою ознакою міста, якому була властива вільна забудова. В центрі міста розташовувалися унікальні капітальні споруди, головним чином культової архітектури – церкви, іноді монастирі. В Чернігові і Полтаві монастирі знаходилися в центральній частині забудови міст, а один з чернігівських монастирів – на окраїні. Монастирі також будувалися поблизу та за межами населених пунктів (Лубенський Агарський, Межигірський).

Проміжний стан між міськими і сільськими поселеннями займали містечка. В центрі містечка знаходилася торгова площа з лавками, церква. На Полтавщині центральні вулиці мали правильне квартальне планування, а околиці забудовані у сільському вигляді¹⁴.

В умовах існування козацької держави жили і активно діяли шість поколінь. Дослідження біосоціальної підсистеми включає відтворення населення, утворення груп, каст, класів (у зв'язку з цим відзначимо особливу роль станово-представницьких зібрань (козацькі ради – український варіант цих зібрань) як одного із елементів унікальної європейської цивілізації¹⁵), форми колективного життя і спілкування. Незамінними джерелами у вивченні цих питань є сповідальні і метричні книги церков, Рум'янцевська ревізія.

Переважаючими формами територіального розселення західної цивілізації є мезотериторіальні комплекси. Особливістю розселення козацтва були хутори як основа ведення господарчої діяльності.

Однією з важливих проблем цивілізації є цивілізаційний кордон. Стосовно цього зазначимо, що вихід козацтва за межі свого кордону приводив до поразок. Прикладом можуть слугувати походи гетьманського війська, коли українці західного

регіону готові були допомагати своїм одноплемінникам, але організувати полково-сотенну систему їм не вдалося та і не могли вони цього зробити – козацтво вийшло за свої цивілізаційні межі¹⁶.

Економічна підсистема характеризується господарською культурою, матеріальною культурою побуту, виробництвом, яке дає змогу задовольнити різні потреби, головними з яких є їжа, одяг, житло, обміном продуктів і послуг, системою комунікацій, технікою, виробничими підприємствами, системою планування і регулювання економіки, організацією географічного простору, кліматичними умовами, освоєнням земель, грошовим обміном, кількістю галузей, транспортом, зв'язком, будівництвом. Виходячи з цього привертають увагу показники кількості спеціальностей і спеціалізацій як у виробничій, так і невиробничій сферах, індекси несільськогосподарського, невиробничого населення, інтелігенції.

Враховуючи землеробський характер, основу харчування становили хлібні, борошняні та круп'яні страви. Їх доповнювали продукти скотарства, рибальства, садівництва та овочівництва. Головним компонентом їжі був хліб і борошняні вироби, які залежали від сорту муки та способу приготування.

Щоденно вживалися малокалорійні овочі. Найбільш поширеним вважався овочевий борщ, головними компонентами якого були буряк та капуста. На Полтавщині борщ був густим – заправляли його розтертим пшоном чи мукою. Навесні варили зелений чи шавлевий борщ зі свіжої зелені: шавлю, лободи, кропиви, листя буряка, петрушки, кропу, заправляючи їх салом. Часто готували капусняк – суп з квашеної капусти та картоплі, заправлений пшоном. Овочевий суп з борошняними чи круп'яними добавками називався юшкою. У 1766 р. у господарстві Сулим у Баришівці взимку зберігалися: огірки в бочці, капуста шаткована, 120 вінків цибулі, морква, бруква, картопля¹⁷.

Готували страви з вареного гороху та квасолі. Після смерті вдови полковника Сулими Параски у Баришівці 1766 р. під час опису майна в амбарах були зафіксовані: просо, пшениця, пшоно, борошно гречане, мак, ячмінна крупа, горох, сіль

кримка, мед у діжках, патока, вощина, сало, дьоготь, солод, конопляне сім'я, льон, сир, масло, у пекарні — оцет¹⁸.

Фрукти та ягоди вживали свіжими, сушили, варили компоти (узвари), готували начинку для пирогів та вареників.

Споживалося свіже і кисле молоко, а також молочні продукти (сир, масло, сметана). У районах, де були вівці, з кислого молока готували бринзу.

М'ясні страви основна маса населення вживала лише у святкові дні. Цьому сприяли численні та довготривалі пости: великий піст перед Великоднем (7 тижнів), Петрівський піст (від 3 до 6 тижнів), Успенський піст (2 тижні), Пилипівський (6 тижнів), крім того постилися в понеділок, середу і п'ятницю. Загалом постилися, тобто не вживали м'ясних та молочних продуктів, близько половини календарного року.

Свиней частіше забивали на м'ясо, ніж велику рогату худобу. На свята різали свійську птицю. У 1766 р. у господарстві вдови полковника Сулими було 5 пав, 2 лебеді, 30 індиків, 97 гусей, 70 качок, 80 курей, 10 свиней, 13 поросят, 24 великої рогатої худоби, 20 овець, 19 кіз, 9 коней¹⁹. М'ясо намагалися заготовлювати: його солили, коптили свинячий окіст. Лише в багатих сім'ях посіченим м'ясом з кашею начиняли голубці. Традиційними святковими стравами були холодець, м'ясні та кров'яні ковбаси та ковбики (сальтисон, кендох) (один ковбик на Полтавщині у 1777 р. коштував 30 копійок, що було варто трьох старих гусей чи півкабана²⁰). Сало заготовляли. Здрі перетоплювали на жир.

Особливе місце в раціоні, особливо в прирічкових районах, займала риба. Її смажили, варили, тушкували, солили, сушили, в'ялили.

Улюбленим напоєм був квас, повсякденним — компот з сушених фруктів та ягід (узвар). Старовинним ритуальним напоєм був “мед” — кип'ячений з водою, іноді настояний на хмелю. До кінця ХІХ ст. на свята вирили пиво.

У господарстві мали горілку, домашні настоянки, виноградні вина. У господарстві полковниці Сулими у 1766 р. був мед, слив'янка, вишнівка, грушевий квас²¹. Мед у це господарство

йшов з 85 вуликів, розмішених у садку²². При млині Бочечківському Сулими тримали льодовню з пивною бочкою²³. При хуторі Макарівському у 1766 р. Сулими тримали винокурню в три котли, а в коморі при винокурні 53 свині та 2 чухонські свині з приплодом 9 поросят²⁴.

Чай не набув широкого розповсюдження, його вживали лише представники еліти. Так, у 1766 р. у Баришівці після смерті вдови полковника переяславського Сулими Параски Василівни були описані “мед, чаю полбутилки простой стекляной”, два глиняних чайники, чайник червоний мідний, чайник жовтий мідний і чайник ценовий²⁵. Замість чаю переважно запарювали листя м’яти, липи, смородини, звіробій, шипшину, вишню, малину.

Для приготування їжі піч топили два – три рази, ніколи не полишаючи їжі на наступний день. Зазвичай щоденний раціон – сніданок, обід, вечеря, а влітку, іноді, полудень чи підвечірок²⁶, – різнився в залежності від статків.

У сільському господарстві домінували зернозбирання і скотарство, потім – птахівництво, рибальство, овочівництво, лісництво, виноградарство, вирощування тютюну, бджільництво, мисливство.

Європейська господарська культура виросла з міста – цехового ремесла, російська – з общини. Господарську культуру Гетьманщини не можна віднести ані до тої, ані до іншої – вона самобутня – поєднання цехової культури міста і хутірської. Як бачимо, у Борисполі цехмістром кушнірського цеху був шляхтич Андрій Мухомор (1655²⁷), 1667 р. ремісники і теслі у Кобиляках постановили утворити теслярський цех²⁸. Затвердив цей цех полковник полтавський Федір Жученко. Поряд з цеховим розвивалося і хутірське господарство. 23 липня 1653 р. полковник переяславський Тетеря продав товаришу Переяславського полку Федору Дубровенку, мешканцю бориспільському хутір під Борисполем Павла Білого Паустовський “на поратунок долгов” за 5 коп²⁹.

На черзі комплексне дослідження бюджету Гетьманщини. Крім збору податків, необхідно дослідити статті видатків та їх результативність.

Що стосується господарської спеціалізації, то центральною проблемою є аналіз кількості цехів і цеховиків, що можливо встановити лише через укладення єдиної комп'ютерної бази даних. Комп'ютерну базу варто створити з метою дослідження кількості та географії знаходження млинів, які в XVII–XVIII ст. будувалися лише з гетьманського дозволу.

У зв'язку з необхідністю вивчення питань невиробничого населення та інтелігенції варто розглянути комплекс проблем, що стосуються священиків, ченців, дияконів, паламарів у церквах та монастирях Гетьманщини. Списки ченців у монастирях дають змогу проаналізувати соціальне походження, вік вступу до монастиря і термін перебування в ньому, вік смерті. Кропітке дослідження дозволить в майбутньому визначити кількість ченців як загалом, так і стосовно кожного монастиря зокрема. На цьому ж етапі дослідження зазначимо лише, що кількість ченців в монастирях була незначною.

Політична підсистема характеризується інституціалізованими відносинами між людьми, тобто системою права, звичаїв, організації влади і управління, громадянського життя, партій, громадських рухів.

Принцип “привілеї за службу” споріднював українську козацьку старшину з чиновництвом. Особливо це стало відчутним, коли старшина почала професійно займатися діловодством, а не лише виконувати функцію військового управління. Сприяло цьому те, що до старшини потрапляли і урядники міської, земської, судової (тобто цивільної) адміністрації. Таким чином відбулося розширення старшини за їх рахунок, а через них і нівелювання козацької старшини і російського чиновництва. Підтвердженням цього є той факт, що під час реєстрації української старшини як дворян у родовідних книгах, зазначалося, що частина із них рахувалася за військовим відомством, а інша частина – на цивільній службі.

Якщо, на відміну від російської еліти, чини для частини українського козацтва не були самоціллю, то цього не можна сказати про старшину. Її вабила суттєва різниця матеріального

стану різних рівнів чиновництва, можливість не через знатність походження, а за принципом особистої відваги і службових заслуг досягти кращого статусу.

Переважаючими політичними структурами Гетьманщини було міське, сільське, козацьке самоуправління громадян, республіка на рівні державного управління. Переважаючою соціальною структурою (соціальною основою) був вільний озброєний люд, який будує своє життя на основі козацького (дружинного) побуту, але община не була соціальним фундаментом.

Козацтву властивим було заперечення монархічного управління для своєї самоорганізації і відсутність монархізму як соціальної цінності. Російські дослідники дійшли висновку, що “Самодержавие, т. е. формирование сильного центра, стоящего вне политической борьбы и считающегося неприкосновенным, является главной характерной особенностью политической культуры Московского государства, возникшего в конце средних веков”³⁰. В Україні були зовсім інші обставини. Відмінність української і російської політичної культури того періоду полягала в тому, що політичний стрижень в Українській козацькій державі – гетьманство – завжди стояло в центрі політичної боротьби і, тим паче, нічого спільного не мало з недоторканністю монархічної влади. Боротьба за гетьманську булаву була суттю політичної боротьби в Україні і до того часу, поки така боротьба мала сенс, існувала держава.

Козацькі ватаги еволюціонували у громадсько-політичне об’єднання – Запорозьку Січ, яка вела не лише внутрішню, але і зовнішню політику. Цьому сприяла наявність серед січовиків козацько-шляхетського угруповання, де були представлені високоосвічені люди. Лише у Межигірському монастирі поминалися роди запорожців-шляхтичів Михайла Почаївського, Івана Кондратенка, Федора Федорки, Стефана Решетило, Федора Москова, Олексія Вербицького, Данила Шквира, Захара Купця, кошових Івана Хомича, Івана Малашевича, Івана Білицького, осавулів Гаврила Семеновича, Данила Гладкого.

Стосовно періоду Національно-визвольної війни дослідники подають кілька класифікацій політичних угруповань: “радикальне, національно-патріотичне й помірковане, що перебували на діаметрально протилежних позиціях у підходах до створюваної моделі соціально-економічних відносин і політичної форми правління”³¹. До радикального угруповання традиційно зачисляють М.Кривоноса, Д.Нечая, М.Гладкого, Л.Мозирю³², але всі ці діячі належали до часів гетьманування Б.Хмельницького і загинули протягом 1649–1652 рр.

Виходячи з класифікації старшини та їх угруповань за походженням, часом і тяглістю отримання старшинського уряду, внутрішньотрадиційних регіональних підходів, зовнішньополітичної орієнтації, відзначимо її неоднорідність. У зв’язку з цим привертає увагу той факт, що головним джерелом її формування була покозачена шляхта. За часом отримання урядів вони розподілялися на старшину дореволюційного часу і періоду революційних перетворень, за регіональними особливостями – старшину центрального (корінних полків), західного (козацько-шляхетських полків), північно-східного (полків Чернігівського воеводства), південно-східного (полків січової орієнтації і впливу). За зовнішньополітичними симпатіями і орієнтаціями старшина поділялася на самостійницьку, пропольську, промосковську, протурецьку, протатарську.

Віднаходимо іншу класифікацію згідно з зовнішньополітичними симпатіями. “Відтоді й до кінця Гетьманщини утворилися та існували кілька традиційних “партій”: кримська, шведська, московська і польська. За Виговського лідерами цих партій були: П.Тетеря та І.Груша – польської, М.Пушкар та І.Барабаш – московської, Г.Лісницький – кримської, Ю.Немирич (до листопада 1657 р.) – шведської”³³, – підсумовує свої погляди з цього питання дослідниця Т.Яковлева. Зазначимо, що в той період за зовнішньополітичною орієнтацією, крім самостійницької, чітко проявили себе в козацькому середовищі лише пропольська (І.Виговський, І.Груша, П.Тетеря) та промосковська (М.Пушкар, І.Безпалій, С.Голяховський, І.Силка)

орієнтації. Шведська орієнтація, до якої більш схильні були старшини полків Брацлавщини, може розглядатися як різновид самостійницької. Протурецько орієнтованої частини старшини в цей період виявити не вдалося, хоча Виговський здійснював спробу пошуку васальної залежності від Туреччини³⁴. Використання кримської карти під протекторатом султана було традиційною козацькою політикою.

Культурна підсистема включає в себе духовне життя, створення і поширення кодів – лінгвістичних, етнічних, естетичних, наукових, релігійних та інших, тобто вся область символів, знаків, норм, цінностей, що забезпечують комунікацію людей.

У зв'язку з цим на перший план виходять: вивчення ролі мови, інформації і суспільної свідомості, організації освіти, шкіл при монастирях і церквах.

Найосвіченішими були священники, а в козацькому середовищі – канцеляристи, військові, пізніше до них додалися полкові. 1663 р. за наказом бориспільського сотника у місцевого священика Корнилія забрали багато книг, серед яких Євангелія, “книга трофолой друкований шестодникос”, апостол острозького друку, две триоди, постной и кольоровий, друковані, євангеліє учительне, служебник великий київський, менея “общая ключ”, ермолой, псалтир друкований³⁵. Гетьманщина не давала виходу науковим потребам окремих представників, тому відбувався “відтік умів”, що особливо показово у медичній сфері.

Моноетнічний склад козацької спільноти Гетьманщини³⁶ становив основу національної мовної безпеки і загалом стійкості культурної підсистеми, що було зруйновано в наступний історичний період³⁷.

Культурологічними критеріями є наявність елітної культури, тобто культури населення, безпосередньо не пов'язаного з виробництвом. До проявів такої культури належать літописи. Автономістичні ідеї характерні для Львівського³⁸, Хмельницького, Межигірського, Острозького³⁹ літописів. Останній

охоплював період з 1636 по 1650 рр. і вийшов з-під пера ченця з оточення відомого українського православного діяча на Волині І.Бережанського⁴⁰, який після придушення повстання острозьких міщан у 1636 р. втік до Києва⁴¹. Автором Львівського літопису вважається М.Гунашевський⁴², Межигірського – настоятель монастиря Ілля Кошаківський⁴³. У 1673 р. Теодосій Софонович закінчив свій твір “Кройніка з літописцов стародавніх”⁴⁴. Автор стоїть на позиції тяглості державотворчого процесу: Київське князівство, “Галич – другий Київ”, козацька держава.

Ще необхідно визначити відсоток осіб, належних до елітарної культури, їх здатність до об’єктивізації, збереження і трансформації знань. Нещодавно з’явилися дослідження щодо світогляду козацької старшини. Проте вважати, що це питання вичерпане, не варто. Світогляд (розумова діяльність, духовне начало) протягом шести поколінь явище не стало, а динамічне. Його слід досліджувати стосовно кожного покоління окремо, при чому навіть за такого вивчення необхідно виділяти періоди. Застосування методу періодизації – неодмінна умова світоглядних досліджень. Світогляд козака чи старшини за часів Богдана Хмельницького і в момент падіння Чигирини – це зовсім різні речі, вже не кажучи про світогляд військового канцеляриста 30-х років чи полкового старшини 60-х років XVIII ст. Слід дослідити історичний, географічний, медичний та інші світогляди як складові світосприйняття. Зрозуміло, що вивченню цих складних проблем має передувати чітке визначення емпіричних показників персонального складу еліти Гетьманщини: козацької старшини, міщанської верхівки, ієрархів церкви.

Ступінь раціоналізації культури в Гетьманщині – здатність розглядати явища логічно; відсоток письменних; відсоток тих, володіє іноземними мовами; кількість тих, хто навчається і строки навчання – в українській історіографії досліджувалися лише дотично.

Емоційна основа (чесноти і пороки) козацтва характеризується активністю. До чеснот належали незалежність та енергія, які і становили суспільну цінність для козацтва. Серед

вад зазначаються особиста гордість, схильність до самоуправства, роздорів. Козацтву властиве перетворення природи з метою підкорення людській спільноті, що було елементом європейської цивілізації. Праця визнавалася як засіб перетворюючої діяльності, а не спосіб збагачення. Багатство не належало до суспільно-духовних цінностей, що відрізняло козацтво від шляхти і було наріжним каменем протистояння протягом 1657–1687 рр. у конфлікті покозаченої шляхти з самим козацтвом.

Відносна свобода від релігії була провідною для основної частини членів суспільства, тому умовно названа “козацька цивілізація” за цим критерієм є підваріантом західної цивілізації. Відмінність її від східної в тому, що служіння зовнішнім силам, переважання релігійного мислення, пізнання не пов’язані з теософічною ідеєю. Чиста філософія і чисте мистецтво – набагато ближче козацтву. В зв’язку з цим варто детально проаналізувати такі показники, як кількість козаків на одну церкву, на одного священика, відсоток священиків з козацтва і причини такого стану. Відсоток колишніх козаків у монастирях і причини їхнього перебування там (духовно-релігійні чи життєво-традиційні), місце і роль релігійного дуалізму.

¹ *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 29.

² *Яковенко Н.* Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В’ячеслава Липинського) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995р.). – Львів-Люблін, 1996. – С. 22.

³ *Блок М.* Апология истории или ремесло историка. – М., 1986. – С. 38.

⁴ *Луцицкий И.* Сябры и сябренное землевладение в Малороссии // Северный вестник. – 1889. – № 1–2. – С. 49.

⁵ Автобиография южно-русского священника 1-й половины XVIII ст. // Киевская старина. – 1885. – № 2. – С. 328.

⁶ *Пономарев А.П.* Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. – К., 1989. – С. 138–154.

⁷ *Чижикова Л.Н.* Украинцы. Материалы к серии “Народы и культуры”. – Москва, 1992. – Вып. IX. – Кн. I. – С. 105.

⁸ Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения... 1897 года. – СПб, 1905. – Т. I. – Приложение. – С. 8.

⁹ *Чижикова Л.Н.* Украинцы. Материалы к серии “Народы и культуры”. – С. 107.

¹⁰ Там само. – С. 108.

¹¹ Автобиография южно-русского священника 1-й половины XVIII ст. // Киевская старина. – 1885. – № 2. – С. 321.

¹² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 193. – Оп. 2. – Спр. 784. – Арк. 147.

¹³ *Чижикова Л.Н.* Украинцы. Материалы к серии “Народы и культуры”. – С. 58.

¹⁴ *Арендаренко Н.* Записки о Полтавской губернии. – Полтава, 1849. – Ч. II. – С. 275; *Гудченко З.С.* Некоторые особенности архитектуры местечек Украины (конец XVII–начало XX вв.) // Советская этнография. – 1978. – № 5.

¹⁵ *Гутнова Е.С.* Сословно-представительские собрания средних веков в истории европейской цивилизации // Цивилизации. – М., 1995. – С.203.

¹⁶ Див. детальніше: *Кривошея В.В.* Соборність України: становлення ідейних засад (середина XVII–початок XX ст.) // Українська соборність: Ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.) / Збірник. – К., 1999. – С.50–60.

¹⁷ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. 36. док. – Київ: Наукова думка, 1993. – С. 334.

¹⁸ Там само. – С. 331, 332.

¹⁹ Там само. – С. 332.

²⁰ Там само. – С. 324–323.

²¹ Там само. – С. 334.

²² Там само. – С. 334.

²³ Там само. – С. 335.

²⁴ Там само. – С. 335.

²⁵ Там само. – С. 328.

²⁶ *Левченко М.М.* Несколько данных о жилище и пище южноруссов // Записки Юго-Западного отдела Географического общества. – Москва, 1874. – Т. 2; *Иваница А.* Домашний быт малоросса Полтавской губернии Хорольского уезда // Этнографический сборник. – СПб, 1853. – Вып. 1. – С. 347–349.

²⁷ Местечко Борисполе в XVII-м веке. Акти мейского уряда 1612–1699. – К., 1892. – С. 52.

²⁸ ЦДАУК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 308. – Арк. 1.

²⁹ Местечко Борисполе в XVII-м веке. – С. 48.

³⁰ *Симон Г.* Мёртвый хватает живого. Основы политической культуры России // *Цивилизации*. – 1991. – № 4. – С. 117.

³¹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). – К., 1999. – С. 214.

³² Там само. – С. 216.

³³ *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 118.

³⁴ *Кіржаєв С., Ульяновський В.* причинок до студії української орієнталістики 1920–1930-х років: незнаний збірник “Україна і Схід” // *Україна в минулому*. – К. – Львів, 1993. – Вип. IV. – С. 83–84.

³⁵ Местечко Борисполе в XVII-м веке. – С. 95.

³⁶ Див.: *Кривошея В.* Етнічний склад української козацької старшини (1648–1782) // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*. – Збірник серії “Політологія і етнологія”. – Вип. 2. – К., 1997. – С.37–45.

³⁷ Див. детальніше: *Кривошея В.* Еліта нації і еліта суспільства (або деякі питання української генеалогії) // *Розбудова держави*. – 1997. – № 11. – С.48–55; 1998. – № 1–2. – С. 98–105.

³⁸ *Грушевський М.* О так называемой “Львовской летописи” (1498–1648) и её предполагаемом авторе // *Известия АН СССР*. – Серия 7. Отделение общественных наук. – 1931. – № 4.

³⁹ *Бевзо О.А.* “Львівський літопис” і “острозький літописець” як джерело для вивчення історії України в другій половині XVI–першій половині XVII ст. // *З історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI–початок XX ст.)*. – К., 1960.

⁴⁰ *Калакура Я.* Українська історіографія. Курс лекцій. – Київ: “Генеза”, 2004. – С. 121.

⁴¹ *Мицик Ю.А.* Бережанський Петро Іванович // *Києво-Могилянська в іменах XVII–XVIII ст.* Енциклопедичне видання. – Київ: видавничий дім “КМ Академія”, 2001. – С. 63.

⁴² *Герасименко Н.О.* Гунашевський Михайло Гнатович // *Енциклопедія історії України*. – Київ: Наукова думка, 2004. – Т. 2. – С. 254; *Калакура Я.* Українська історіографія. Курс лекцій. – Київ: “Генеза”, 2004. – С. 121.

⁴³ *Калакура Я.* Українська історіографія. Курс лекцій. – С. 121.

⁴⁴ *Мицик Ю.А.* Перший український історико-політичний трактат // *Український історичний журнал*. – 1991. – № 5.